

ЛОКАТИВНІ Й ТЕМПОРАЛЬНІ СИНТАКСЕМИ ЗАЙМЕННИКОВОГО ТИПУ В СТРУКТУРІ РЕЧЕННЯ

Василь ОЖОГАН (Кіровоград)

У статті проаналізовано семантико-синтаксичну структуру речень з адвербіальними – локативними й темпоральними – синтаксемами.

This article is devoted to the analysis of semantic-syntactical structure of sentences with adverbial syntaxemes – locative and temoral.

Прономінативні лексеми в функції адвербіальних кваліфікують як такі, що входять до структури речення здебільшого на засадах факультативної залежності й, отже, не заповнюють обов'язкових (облігаторних) синтаксичних позицій, не виступають конструктивними в структурних схемах, хоча в граматичному ладі української мови трапляються предикати, семантична природа яких вимагає поширення обставинними аргументами, що виражають локативні відношення. Просторові аргументи виконують функцію облігаторного поширювача (посідають обов'язкову синтаксичну позицію) в тих випадках, коли вона передбачена дієсловом-предикатом, вираженням інформативно недостатньою (асемантичною) лексичною одиницею (часто дериваційна структура програмує прийменник, просторова семантика яких підтримується відповідним значенням залежних субстантивів). Детермінований елемент реалізує свої сполучувальні потенції й разом з обставинно-локативним членом виступає важливим компонентом структурно-семантичного завершення конструкції. Обставинні аргументи виконують функцію своєрідного конкретизатора локалізації дії, вказуючи на вихідний чи кінцевий пункт руху, перебування або розташування в просторі тощо. Прийменниково-відмінкові й безприйменникові форми субстантивів у ролі обставинних локативних компонентів функціонують переважно при трьох розрядах просторових дієслів – власне-локативних, процесу й дії: «Характерну рису цих дієслів, – як слушно зауважує І. Вихованець, – становить наявність у їхній структурі локативного постфікса, який диференціює лексичні значення дієслів і викликає семантичну і морфологічну варіантність локативних субстанційних синтаксем» [2, 130]. Деякі мовознавці вважають, що відмінковим формам займенникових іменників властива слабка залежність [5, 25], слабке керування, яке близьке до переходу в прилягання [6, 327], тоді як прислівниковим – прилягання.

Як відомо, локативна синтаксема репрезентована трьома семантичними варіантами: із значенням статичної локалізації, з динамічним значенням напруму руху і з динамічним значенням шляху руху. Тими самими функційними властивостями характеризуються й валентно зумовлені прономінативні прислівники при дієсловах указаної лексико-семантичної групи.

До предикатів, які не здатні функціонувати самотійно в реченнях із локативними аргументами, належать насамперед дієслова буття й локалізації особи чи предмета в просторі, облігаторними поширювачами при головних компонентах виступають прийменниково-відмінкові, безприйменникові форми прономінативних субстантивів, а також прономінативні прислівники місця.

Морфологічними виразниками безприйменникових і прийменниково-відмінкових форм є місцевий, знахідний, родовий, давальний і орудний відмінки.

Категорія локативності ґрунтується на основі двох семантичних протиставлень: 1) динамічність/ статичність; 2) контактність/ дистантність, з-поміж яких головною виступає ознака контактність/ дистантність¹.

Контактне локативне значення формується на ґрунті взаємодії суб'єкта з орієнтиром і у свою чергу диференціюється, утворюючи два різновиди: значення внутрішнього й зовнішнього контакту (контакту з поверхнею предмета). Розрізнення спричиняють поєднання постфіксів просторових дієслів *у, на, усередині, зверху, поверх, посеред, серед* із місцевим і знахідним відмінком, напр.: *Той огненний хрест, а на ньому і в нім Палає їй син у кільці вогнянім* (І. Драч); *Рожева зоря зайнялася над землею, зверху її простяглася чорна хмара, і від того вона здавалася ще червоніша*; *Висока трава починає гнутись-хилитись, поверх неї тільки гарячий вітер гуляє та сонце розсіва своє пекучо-іскристе проміння* (Панас Мирний); *У нього, в цей праліс, де побувала війна, показяйнували повоєнні нестатки та нехлюйство, і заводить читача сільськими своїми історіями А. Дімаров* (Г. Штонь). Значення внутрішньої локалізації членується на локалізацію в межах просторового орієнтира й у його центральних межах [1, 284]: *Був там митар посеред них* (Леся Українка). Е. Горак, окрім постфіксів, які вказують на локалізацію дії чи перебування когось (чогось) всередині предмета, на поверхні його, до контактних безпідставно зараховує службові морфемі із семантикою локалізації між рядом однорідних предметів [10, 341]. На нашу думку, вони виступають як неконтактні постфікси і їх слід аналізувати з-поміж дистантних морфем, пор.: *Летять... Між ними простір, а під ними море* (О. Кобилянська); *І війнуло радістю між ними* (М. Рильський); *МАРІЄ, За мертвими виють пси. Так виють, ніби за тими, Що вмерли в усі часи, Й між ними – ми, Не за ними* (В. Герасим'юк) і под.

Дистантне локативне значення пов'язане з неконтактним ставленням суб'єкта щодо просторового орієнтира. Дослідники вирізняють п'ять типів неконтактної локалізації: 1) загальну дистантну локалізацію; 2) локалізацію за ознакою близькості; 3) локалізацію по колу;

¹ На думку мовознавців, ознака контактність/ дистантність є основною, оскільки вона пронизує всю прийменникову систему, незалежно від лексичного наповнення відмінкових форм [1, 282].

4) локалізацію між просторовими орієнтирами; 5) локалізацію щодо горизонтальної/ вертикальної осі [2, 131]. Указівка на розташування по колу, по вертикальній чи горизонтальній лініях – це «привативні опозиції...», бо всі вони передають часткові відношення, що включаються у загальне значення просторової близькості» [3, 5], спільна їхня ознака криється в тому, «що всі положення предметів у незамкнутому просторі мисляться як близькість цих предметів до якогось іншого предмета, названого прийменниково-відмінковою формою» [7, 43]. З-поміж неконтактних локативних постфіксів із загальною вказівкою на локалізацію поза межами просторового орієнтира помітно виокремлюється компонент *поза*, що сполучається з формою орудного відмінка: *Вона встигла подумати, що все те може відбуватися не поза нею, а в ній самій, що життя її від якогось часу перетворилося на забуття* (В. Шевчук). А. Шумиліна в складі конструкцій із загальним значенням просторової близькості за ступенем вияву локалізації виокремлює три підгрупи: 1) із значенням найвищого ступеня близькості в просторі; 2) із значенням середньої щільності прилягання; 3) із значенням найнижчого ступеня близькості [8, 25-30], які помітно відрізняються лексичним наповненням та функціонуванням. Значення найвищого ступеня близькості структурується прийменниками *у, при* (*Мріє, не стій при мені жалібницею* (Леся Українка), що, однак, не виступають абсолютними синонімами: протиставлення здійснюється за «відсутністю/ наявністю відмінка безпосередньої суміжності» [3, 6], а конструкція *при* + місцевий відмінок прономінативних субстантивів набуває додаткового посесивного значення: *Біляве дівча на панелі на скрипочці грає сумній, в зеленій потертій шинелі солдат одорукий при ній* (А. Малишко). Постфікс *при* функціонує здебільшого в розмовному мовленні та мові художньої літератури. Середній ступінь просторової близькості передають сполуки з *коло* і *біля* (*побіля*): *Он йде Маланка... Коло неї Гафійка, неначе молода щепка з панського саду* (М. Коцюбинський); *Але ти чула, була побіля мене, у мені, зі мною росиченьку в наперстку подала, розбавлену останньою сльозою* (П. Мовчан). Для таких конструкцій не характерна стилістична маркованість. Локативізатори *близько, поблизу, недалеко, неподалік* у поєднаннях із родовим відмінком передають значення найнижчого ступеня просторової близькості. З-поміж займенникових прислівників за ступенем вияву локативної близькості можна виокремити дві підгрупи – із значенням найвищого і найнижчого ступеня (*тут, отут, там, отам*). Форми *отут, отам* фіксуються переважно в розмовному мовленні.

З-поміж прийменників дистантної локалізації помітно вирізняються постфікси, що вказують на місце суб'єкта висловлювання поблизу просторового орієнтира (точно не визначаючи його). Засобами вираження цього значення виступають конструкції з прийменниками *поряд, поряд з, поруч, поруч з, обік, обіч, збоку*, що супроводжуються додатковою

семантикою: на основне значення «поблизу просторового орієнтира» нашаровується значення «з бічної сторони орієнтира». Ці постфікси можна кваліфікувати як «однобічні»: *Поруч з іншими покірно сів малий біля багаття і простяг, мов на молитві, до вогню ручки тоненькі* (Леся Українка); *Ми гукнули на Богдана. Він підійшов і став поруч нас* (Ю. Яновський); *А яка криниця без зелені? Традиційно обіч них висаджують калину* (В. Скуратівський); – *Радий вас бачити, радий вас бачити! – посадив збоку від себе гостя* (М. Стельмах); *Березін стояв на якомусь підвищенні. Поруч з ним десяток табірних чинів (їх майже не помічали)* (І. Іванов). Бічна сторона просторового об'єкта може бути конкретизованою, точно визначеною сполуками *ліворуч, праворуч (від) +* родовий відмінок, напр.: *Праворуч від них, облюбувавши собі гранітні валуни, сидять хлопчик і дівчинка, школярі, мабуть, п'ятого чи шостого класу* (В. Яворівський); *За столом сидів батько, ліворуч від нього – Андрій, праворуч – Остап* (Розм.).

Сполучення з *край* позначають локалізацію на близькій відстані від кінцевої частини предмета: *Там лірник сидів собі долі, – край нього Поводар, хлоп'ятко малеє* (Леся Українка).

На локалізацію з обох боків об'єкта вказують займенниково-прийменникові конструкції з морфемами *обабіч, обіруч, обіруч від*, що поєднуються з родовим відмінком прономінативних субстантивів, напр.: *Як не роздивлялася [Олена] обабіч себе, таки пройшла мимо Ореста Білинського* (І. Вільде).

Семантика просторової локалізація по колу структурується сполуками прономінативних субстантивів із прийменниками *навколо, довкола, навкруг, довкруг, круг* й ін.¹: *В холодну ніч самотній мандрівець в глухім бору знайшов старе кострище: при місяці білів холодний попілець, чорніло **вколо нього** пожарище* (Леся Українка); *...над ним [вітряком], як млинове колесо, підводиться місяць, а хмари **навкруг нього** зовсім білі, мов лебеді* (М. Стельмах).

У рамках горизонтальної локалізації виокремлюють корелятивні пари, які позначають місце за/ перед просторовим орієнтиром, напр.: *Осика, як правило, не висока, а тут високий осокір, а за ним трохи менший* (М. Хвильовий). Л. Єльмслєв підкреслює, що вказані локативні значення здебільшого орієнтують суб'єкт щодо орієнтира й щодо мовця і протиставляє їх значенню *верх/ низ* за ознакою суб'єктивності-об'єктивності [9, V]. Локалізація перед просторовим орієнтиром інколи передбачає взаємодію з протиставленням *передня/ задня* сторона. За вираження орієнтира назвою істоти (*перед ним, перед нею*) локалізація предмета щодо об'єкта сприймається однозначно. У висловлюваннях на

¹ Прийменники *навколо* і *довкола* виконують роль доміанти, а *навкруг, навкруги, довкруг, довкруги, круг, округ, округи, кругом* функціонують як їхні стильові еквіваленти [1, 285].

зразок *Будинок стоїть перед нею* [горою], крім орієнтира-об'єкта, обов'язковим є й орієнтир, виражений мовцем: таким чином, щодо мовця будинок стоїть між ним і горою. Пор.: *Жила проти нас міщаночка... Було, як не побачиш, весела собі, щебетлива* (Марко Вовчок); *Скорпіоном язик твій був нам, Ти нас мучив і жалив невпинно, А тепер ще й стоїш проти нас, Мов образений ти безневинно* (Леся Українка). На основі цього О. Кібрик пропонує розрізняти дві групи прийменників, що позначають місце перед просторовим орієнтиром – 1) прийменники, які вказують на локалізацію власне перед орієнтиром; 2) прийменники, які вказують на локалізацію перед/ між орієнтиром [4, 119].

На горизонтальній площині зіставляються дистантні та контактні прийменники, які, взаємодіючи з відмінковими формами, указують на локалізацію в напрямку довжини чи ширини просторового орієнтира. Найпоширенішими виступають конструкції з прийменниками *вздовж, вдовж, вповдовж, впродовж, поперек, впоперек*: *Удалині виднілася дорога, вздовж якої росли невеличкі куці*.

З вертикальною локалізацією пов'язана корелятивна пара на позначення місця *над/ під* просторовим орієнтиром: *А своєї ся крихітка Надо мною ляже* (Т. Шевченко); *Вони його тримають наді мною: Коли чесніше глянути мені, То саме я сиджу під сивиною, Як у гнізді, у сивій пелені* (І. Драч); *І лійкуватий день сопає наді мною мерхляве порохно і бджіл пожовклий рій* (П. Мовчан); *Потім він, Тонку очеретину приладнавши, Під неї древній підставляє глек, Щоб із берези в глек його стікала Вода живлюща* (М. Рильський); *Поет проводить попід ними [Золотими воротами] «старі й нові хрещатики, містичів і берладників, свої стяги і орди заброд, усі дніпри від Дунаю до Дону...»* (С. Яковенко).

У сучасній українській мові велика група прийменників окреслює динамічну локалізацію, що в мовленнєвому оточенні членує «простір більш диференційовано з кількісного і значеннєвого боку» [2, 132], хоча «динамічне значення виражають не самі морфеми-локативізатори, а дієслова» [2, 133]. У рамках динамічної локалізації виокремлюють конструкції, що передають вихідний пункт руху (вихідну точку, віддалення від мовця) – *елатив*, кінцевий пункт руху (наближення до мовця) – *латив*, спрямованість руху до предмета – *алатив*. Латив, за словами О. Кібрика – обов'язкове наближення до мовця [4, 144], виражається знахідним відмінком у поєднанні з дієсловами руху з локативізаторами *в (у), за, крізь, на, над, під, по, через*: *Безмежжя! Зачарований тобою, Пливу в тебе! В твій п'яний синій хміль!* (Є. Маланюк); *Прокидаюся. Де ж? Село Пальчики. І бджола пролітає крізь двох них – незримих* (О. Коломієць); родовим з прийменниками *до, всередину*; прономінативними прислівниками *туди, отуди, сюди, осюди*: *Туди, на залиту вогнем Україну, летить моє серце, летить* (В. Сосюра). Алатив – необов'язкове наближення до мовця – репрезентований

здебільшого прийменниковими родовим і знахідним відмінками й у свою чергу вказує на рух у простір: 1) з переднього боку предмета; 2) за предметом; 3) над предметом; 4) під предметом; 5) у бік предмета. Продуктивними тут виступають прийменники *перед*, *поперед*, *у бік*, *у напрямі до*, *у напрямку до*, напр.: *Зав'язувала [пані] палець і, держачи його перед себе, бігла з столової в кухню* (М. Коцюбинський); *Поперед неї йшов швидко москаль* (Панас Мирний); *Дожидали [мати з дочкою] Кармеля щодня.. Хатні двері відчинилися, і він.. уявивсь поперед ними!* (Марко Вовчок); *Едіта зостається над книжкою, але не читає, дивиться поперед себе сумним, темним поглядом* (Леся Українка); *Кинь хліб назад себе, а він стане наперед тебе* (Нар. тв.); *Тут я зустрівся з музою своєю. І, взявши в руки ліру й срібний лук, Пливу, як тінь, по морю снів за нею* (М. Рильський); *Ми вертали мовчки. Я з доктором Роттером уперед, а дальше, позаду за нами, повільним кроком решта* (О. Кобилянська).

При локативних дієсловах процесу родовий відмінок виступає із значенням транслатива.

Із динамічним значенням тісно пов'язані форми, які вказують на рух предмета, об'єкта щодо додаткового орієнтира, вони не тільки позначають віддалення суб'єкта висловлювання від основного просторового орієнтира, зазначаючи куди, у якому напрямі відбувається це віддалення, а й позначають кінцеву точку руху. Додатковими орієнтирами-конкретизаторами виступають локалізація мовця або поверхня землі, при цьому суб'єкт може наближатися чи віддалятися від додаткового орієнтира. Функцію конкретизаторів здебільшого виконують просторові займенникові прислівники, напр.: *від нього сюди* (напрямо руху до мовця), *від неї туди* (напрямо руху від мовця). Пор. конструкції без додаткового орієнтира (*від нього*), у яких напрямо руху не вказано й сприймається суб'єктом як неозначений, неконкретизований. У складнопідрядних реченнях із вказівними компонентами (займенниковими прислівниками) в головній предикативній частині роль конкретизаторів виконують підрядні частини з локативними прислівниками, напр.: *Тоді неси [вітре] мою душу Туди, де мій милий* (Т. Шевченко);

Різноспрямованість передається за допомогою складених конструкцій і складних форм: *Довго на річці не будуть вони. Перепливуть річку туди-сюди та й прибіжать* (А. Головка).

Динамічна локалізація позаду рухомого предмета структурується прийменниковими орудним і знахідним відмінками: *Служниця лізе вгору і присвічує ліхтарем в'язневі, що лізе слідом за нею* (Леся Українка); *Їхав [Шрам] позад усіх, не хотів ні з ким розмовляти* (П. Куліш); *Він круто повернувся й пішов геть. Позад нього хтось прокричав услід...* (Б. Антоненко-Давидович). На локалізацію щодо просторового орієнтира, який рухається в протилежному напрямку, указують сполуки прономінативних субстантивів у давальному відмінку з прийменниками

назустріч, навстріч, напр.: *Легко виважившись на руках, Черниш вихопився з окопу. Назустріч йому з горба спускалися кілька бійців, розмовляючи поміж собою* (Олесь Гончар); *І молода рибачка з кручі Стежками мчить мені навстріч* (М. Нагнибіда).

Із значенням різноспрямованості в розмовному мовленні функціонує складний займенниковий прислівник *туди-сюди* (*сюди-туди*): *Христя метнулася сюди-туди, знайшла два огірки, одрізала шматок хліба і подала хлопцеві* (Панас Мирний).

Категорія темпоральності тісно пов'язана із вторинними часовими предикатними синтаксемами простого речення й співвідносними із ними предикативними темпоральними частинами складнопідрядного речення¹. Темпоральність ґрунтується на протиставленні одночасність/ різночасність явищ, яке є домінантою часових протиставлень, і на протиставленні неозначеність/ означеність «як розгалуження притаманної часовим відношенням семантичної ознаки тривалості» [2, 140], їхні кількісно-темпоральні вияви. Часові синтаксеми, виражаючи темпоральні відношення між вихідними елементарними простими реченнями, «реалізуються в семантичних і морфологічних або морфолого-синтаксичних варіантах» [2, 140]. Темпоральні прономінативні предикатні синтаксеми здебільшого репрезентовані прийменниково-відмінковими субстантивними формами, у яких на семантико-синтаксичні відношення вказує прийменник², і темпоральними займенниковими прислівниками. Одночасність в українській мові пов'язана із темпоральними формами *в* + зн. в., *в* + місц. в., *з* + ор. в., *за* + ор. в., *за* + род. в., *на* + зн. в., *на* + місц. в., *при* + місц. в., *серед* + род. в., *посеред* + род. в., *о* (*об*) + місц. в., *впродовж* + род. в., *наприкінці* + род. в., *протягом* + род. в., *під час* + род. в., *одночасно з* + ор. в., *у ході* + род. в., *у процесі* + род. в., які «вказують на перебіг явища в межах часового орієнтира і розрізняються передусім діапазоном охоплення іменникової лексики та семантичними ознаками» [2, 141]. З-поміж форм одночасності найбільшу групу становлять прийменниково-прономінативні сполуки на позначення неозначеної (часткової) одночасності, «тобто проміжку часу, частково заповненого повідомлюваним явищем» [1, 293], які тісно корелюють із темпоральними адвербіативами, пор.: *Вона тепер так лагідно й солодко обзивалася до неї*

¹ Характерними для темпоральних синтаксем є не тільки кореляція із підрядними темпоральними частинами складнопідрядного речення, а й «поширення на невласне-іменникову лексику (назви часових понять, віддієслівні і відприкметникові деривати)» [2, 140].

² Дослідники зазначають, що в українській літературній мові загальну кількість темпоральних прийменників становлять понад тридцять одиниць: *близько, в, від (од), впродовж, вслід за, слідом за, до, з, за, між (межи), поміж (помежи), на, над, перед, під, по, при, проти, серед, посеред, через, напередодні, наприкінці, о (об), одночасно з, під час, пізніше (пізніш), після, опісля, починаючи з, протягом, раніше (раніш), у процесі, у ході* та ін. [2, 140].

[Параскіци],.. хоч **при тім** ніколи не забувала крадькома.. хрестити все (М. Коцюбинський); Виставляв [Сагайда] пости біля вікон, біля кожної дірки, звідки можна було вести вогонь і робити спостереження. Інструктував **при цьому** бійців детально, впевнено (О. Гончар); Концерт тривав досить довго. Лише **наприкінці нього** виступили відомі співаки (Розм.) — Так же буде поле, як **тепер**, синіти, і хмарки летіти в невідомий час (В. Сосюра); **Тепер я іноді** зустрічаю своїх учнів (О. Довженко); **Завжди** терновий вінець буде кращій, ніж царська корона (Леся Українка). Слід зазначити, що якщо в складі власне-субстантивів роль домінанти на позначення часткової одночасності належить формі *в + зн. в.* (вона функціонує, охоплюючи відповідні лексико-семантичні групи – загальні часові поняття, явища, дії, процеси, пори року, частини доби, дні тижня тощо), то серед прономінативних лексем помітно виокремлюються займенникові прислівники, які узагальнено (неконкретизовано) вказують на темпоральну неозначеність: Звалилася **тепер** на нього вся й важка й легка робота (Г. Хоткевич); **Інколи** над берегом Пруту проскакував вершник і зникав за крутим поворотом річки (М. Коцюбинський); – Пійдіть гінця мені кликніте, До мене **зараз** щоб прийшов (Л. Глібов); Як би я хотіла бути вповні щасливою, хоч одну годину, щоб вмерти у щасті і **ніколи** не прокинутися для черстої дійсності (В. Врублевська). У розмовному й поетичному мовленні функціонує прономінативний прислівник *тепера*, напр.: Гетьте, думи, ви, хмари осінні! **То ж тепера** весна золота! (Леся Українка) тощо. У контексті неозначена темпоральність досить часто конкретизується за допомогою реченневих чи текстових відрізків. Так, займенниковий компонент *тоді*, що вживається здебільшого із значенням різночасності, у поєднанні з часткою *саме* вказує на той самий момент: *Олександра говорила із завзяттям, наче сварилася. Саме тоді* вийшов з канцелярії десятник (М. Коцюбинський). Пор. також: *Як тоді* шуміли верби над рікою, як світили зорі, як сніги цвіли... *Од твого волосся віяло весною. В ніч ту над рікою ми одні були* (В. Сосюра). Із неозначеністю пов'язаний і прономінативний прислівник *колись*, який виступає із значенням «у якийсь час, у минулому»: *Де колись* стояла повітка, там *тепер* давні вербові кілки стали товстими та здоровими вербами (І. Нечуй-Левицький); у який-небудь час, у майбутньому: *Скажуть колись* люди: коли сей народ пережив і такі часи, і не загинув, то він сильний (Леся Українка); *Були у нас і щастя, й туга... Дороги наші розійшлись... Зустріну я тебе, як друга, Якщо зустрінемось колись* (Л. Дмитерко); рідко коли: *Виривались колись-не-колись* десятиліття, що село українське жило тихим і своїм життям (Г. Хоткевич).

На загальний стосунок наступності щодо часового орієнтира (дію, подію й ін., після яких щось відбувається, настає, з'являється) вказують прономінативні сполуки з прийменником *після*, напр.: *По обіді все завмирало. Після того* наставала тиша, і тільки з поля, де пасли коней,

ледве доносились тягучі самотні звуки степової мелодії (В. Винниченко); Пожвавлення жіночого руху відбулося **після того**, як Україна стала незалежною державою («Слово і час»); Побувайте в селах і містах Карпатської України – вони були і є українськими навіть **після того**, як з ініціативи угорської панівної верхівки 1898 року на Веречанському перевалі було встановлено пам'ятний знак, що мав свідчити про тисячолітню присутність у Європі нащадків Арпада (І. Пасемко); За кілька місяців **після того** – взимку 1862 року – з благословення святих отців польські пани розпочали по всьому краю кампанію театральних вистав, концертів... (Р. Іванченко); *по*: ...За кілька днів **по тому** опера-сатира була повністю проспівана на квартирі Драгоманових (Р. Іванченко). Аналітичні конструкції з прийменником *по* можуть функціонувати при вказуванні на особу чи предмет, явище, після яких хто-, що-небудь лишається тощо: *Та люта пожежа іще не зовсім загладилась: куди не кинь оком, усюди виден був по їй прослідок* (П. Куліш). З післячасом пов'язують і конструкції, структуровані поєднанням прономінативних субстантивів в орудному відмінку з прийменником *під*, які, як зазначають словники, вживаються при означенні маляти, яке народилося після попереднього. Такі грамеми здебільшого поширені в усно-розмовному мовленні: *Того часу було нас у батька з матір'ю п'ятірко: найстаршенька сестриця Парася, а під нею був я, а після мене знайшовся в капусті братик Івасик* (О. Вишня). У розмовному й діалектному мовленні на післячас указують також прономінативні прислівники (*Їх убивають, але тиша, що настає затим*, *знаменує перемогу духу* («Київ»)), для яких, однак, більшою мірою характерна семантика вихідної чи кінцевої темпоральної межі, напр.: *відтоді, відтепер, дотепер, досі, доти* тощо: **Відтоді** збігло небагато часу, а молодий маляр став уже учасником декількох виставок у республіці та за її межами (В. Носа) тощо.

Загальний стосунок передчасу щодо темпорального орієнтира репрезентований аналітичними конструкціями з елементом *перед* (*перед тим* (сим, цим), *до*, *поперед* напр.: *Збірка І. Калинця «Ладі і Марені» (1987 р.), що входить до циклу збірок «Невольнича муза», включає в себе чи не найостанніше, написане автором перед тим, як відійти від поезії і більше не робити навіть спроб звертатись до неї* (С. Яковенко); *Прожив життя, як пісню, а до того багато що навіки розгубив* (Б. Чепурко); *Давні книги наші попалені, дохристиянські храми поруйновані, і вже свідомість наша приліплюється до «надійної» історичної позначки: прийняття християнства на Русі. Але ж були ми і до того* (П. Мовчан). Такі сполуки вживаються при позначенні того, чому передувало що-небудь: *Наш гість перед тим трохи відпочив* (Т. Масенко); *Він не застав Марічки живою. За день перед сим, коли брела Черемош, взяла її вода* (М. Коцюбинський). Із аналогічним значенням функціонує і складений сполучниковий засіб *перед тим, як* у складнопідрядному реченні розчленованої структури:

Перед тим, як вечеряти, Гнат, вийшовши на танок, тонко засвистів (І. Муратов); *Перед тим, як зовсім знепритомніти, я почув, що на вбивцю набіг мій.. переслідувач* (Ю. Яновський). Особливістю сполук прономінативних слів із прийменником *поперед* є те, що вони також уживаються при вказуванні на особу, раніше від якої хто-небудь виконав чи виконає дію: – *Пропадуть мої конопельки!* – *подумала Кайдашиха, – похоплива невісточка попряде їх собі на полотно поперед мене* (І. Нечуй-Левицький), при вказуванні на момент, раніше від якого здійснилося або здійсниться що-небудь, напр: *От постукали і раз, і вдруге, і утретє, і ввійшли старости, і подали хліб, і говорили старости законні речі про куницю, як і поперед сього було* (Г. Квітка-Основ'яненко). Із визначенням часової неозначеної наступності в українській мові пов'язано функціонування сполуки *на потім*, напр.: *Та відсутність професійної підготовки тимчасово відсунула його творчі плани на потім* (В. Носа).

Компоненти з часовим значенням корелюють із предикативними частинами, які разом із головною формують темпоральні семантико-синтаксичні відношення, пор.: *Наш гість перед тим трохи відпочив* (Т. Масенко) — *Наш гість, коли збирався відходити, трохи відпочив; По обіді все завмирало. Після того наставала тиша...*, *По обіді все завмирало. Тоді наставала тиша...* — *Коли по обіді все завмирало, наставала тиша; Навіть тоді, як людина згорить, совість людини продовжує жити* (М. Вінграновський) — *Навіть після того совість людини продовжує жити* і т. д. Щодо дії, вираженої в головній частині, підрядна предикативна може передавати темпоральну семантику одночасності (дії предикативних частин збігаються) і різночасності (передчас – дія залежної частини відбувається раніше від дії головної; післячас – дія підрядної відбувається після дії головної), напр.: *Доти ягнята скачуть, поки матір бачать* (Нар. тв.); *На якийсь час після того, як він одружився з Домною, «дурні думки».. почезли* (М. Коцюбинський); *І поки буде світ стояти, вічно Земля батьків стрічатиме зорю...* (К. Герасименко); *Поки щастя плужить, поти приятель служить* (М. Номис); *Коли в червоному полум'ї заграви Вечірній обрій тихо догорить, Почути слово хочеться ласкаве, Зустріти друга доброго в тумить* (М. Марфієвич); *Люби, як світ і світло, Україну, допоки твій світильник не погас* (Б. Чепурко); *Але я повинен з ним побалакати до того, як ним займеться слідчий* (А. Кокотюха); *Вода осядеться нехай і підрахуються утрати, А вже потому вибирай, Про що співає, За чим ридати* (М. Луків) (*потому* (розм.) = *потім*); *Заки я візьмуся до повісти, треба сказати кілька слів про листи* («Всесвіт») тощо.

З-поміж різновидів категорії темпоральності вирізняють невелику групу прономінативних дериватів, що структурують дію, момент припинення дії, обмежену часовими рамками, напр.: *Так пройшло кілька*

репетицій і під кінець їх Настя робила часом більше помилок, ніж впочатку (Леся Українка).

Таким чином, адвербіальні прономінативні синтаксеми в семантико-синтаксичній структурі речення виступають зазвичай вторинними факультативними синтаксемами; їхня облігаторність більшою мірою залежить від валентності предикатів.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
2. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
3. Іваненко З.І. Прийменникові конструкції із значенням місця в сучасній українській мові: Навч. посіб. – Чернівці, 1974. – 69 с.
4. Кибрик А.Е. К типологии пространственных значений (на материале падежных систем дагестанских языков) // Язык и человек: Сб. ст. памяти проф. Петра Саввича Кузнецова / Под общей ред. В.А. Звегинцева. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1970. – Вып. 4. – С. 110-156.
5. Овсяннико-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: И.Л. Овсяннико-Куликовского, 1912. – 322 с.
6. Творительный падеж в славянских языках / Под. ред. С.Б. Бернштейна. – М.: Изд-во АН СССР, 1958. – 379 с.
7. Ходова К.И. Система падежей старославянского языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 159 с.
8. Шумилина А.Л. Синонимика в кругу глагольно-именных словосочетаний с предлогами у, при, под, около, возле, подле, близ, вблизи // Рус. яз. в шк. – 1961. – № 6. – С. 25-30.
9. Hjelmslev L. La catégorie des cas: Etude de grammaire générale. – Aarhus: Univ.–forl., 1935. – XII, 184 p. (Acta Jutlandica Aarsskrift for Aarhus Universitet; Bd. 7).
10. Horák E. Predložkový systém spisovnej slovenčiny // Slovenská reč. – 1972. – № 6 (37). – S. 341-354.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Василь Ожоган – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: граматика української мови.